

POSZLER GYÖRGY

Felelet? – mire?

A „DÉRY-VITA” DILEMMÁI

„Miért léptünk fel sok elvtárs számára érthetetlen keménységgel és eréllyel a Déry regényében jelentkező polgári moralizálás ellen? Azért, mert ez a moralizálás, ennek a politikai gyökere – és mindent le kell tudni fordítani a politika nyelvére – lényegében az ellenség megsajnálása, vagy az ellenség megsajnálására vezet”. (Révai József)

„...könyvem voltaképpen nem érdemelte meg sem a ráfordított indulatot, sem a rendkívüli elmeelt, amelyet a szónok leterítésére bevetett, még sokkal kevésbé az érzelmi életnek azt a vad hullámmását, melyet a vita a magyar íróársadalomban elindított. Középszerű munka, bár – mondanom sem kell – megírásának megint csak úgy ültem neki, hogy a világirodalom – no nem! –, hogy a magyar irodalom legjobb regényét nyújtom majd át az ámuldozó jelenkornak, illetőleg a jövőnek.” (Déry Tibor)

Beszéd '52 őszén: *Irodalmunk egyes kérdéseiről*. Visszaemlékezés a hatvanas évekből: *Itélet nincs*. Révai utolsó nagy „műtész” közszereplése. Déry kései, átfogó, nagy önelemzése. Kétségtelen bizonyosság az elsőben. Mérlegelő bizonytalanság a másodikban. Hol vannak a hangsúlyok?

Például ott, hogy minden lefordítható, sőt lefordítandó a politika nyelvére. Például ott, hogy nem érdemelte a nagy elmeelt és indulatokat. Mert középszerű munka. Már-mint Déry regénye. Tényleg, valószínűleg az. Mire adott hát a regény és „vita” feleletet? Nem a szerző szándéka érdekes, hanem a folyamat végeredménye. Arra, hogy egy teoretikusnak-esztétikainak álcázott ideológiai-politikai procedúra befejeződött. Befejeződött és bizonyította: létrejött egy állapot. Amiben a művészileg viszonylagosan is öntörvényű és irodalmilag viszonylagosan is magas igényű alkotás lehetetlenné vált. Érthetőek a történetek ma is?

Nehezen. Kívülről visszanezve nem. Belülről előre nézve talán igen. Pontosabban kívülről vissza és belülről előre, azaz egyszerre kívülről és belülről nézve talán igen. Mert adott volt egy politikai-ideológiai-esztétikai-irodalmi paradigma. Aki megélte vagy dokumentumokból rekonstruálni tudja, megértheti. Aki nem élte meg és dokumentumokból sem tudja rekonstruálni, nem értheti. A paradigmán kívülre és belültre csak két irodalmi példázatot.

Anatole France: *A fehérvárosi kövön*. Gallio, a római prokonzul Korintusban. Előkelően fáradt, bölcséleten nevelkedett, antik világpolgár. Vitáról jön. A természet titkairól, az istenek milyenségéről, a lélek halhatatlanságáról esett szó. Itélkezni megy. Gyulladt szemű és tisztátalan ruházatú zsidók hangos civakodásában. De nem is érti, miről beszél a helyi zsinagóga dühödt papja és a Tarzusból származó hangos szónok. Paulus vagy talán Saulus? Nem hallani pontosan. Miért nem érti? Mert más paradigmában él. Kívül van a civakodók paradigmáján. Más paradigmában vitatkozott az előbb, és más paradigmát hall most. Az egész civakodás számára lényegtelen, legfeljebb komikus.

Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Méghozzá a hetedik, a bizánci szín. A keresztes lovag Ádám és Lucifer. A homousion és homoiusion halálos vitája. Mindketten értik,

miről van szó. Ádám a különbséget érti, a súlyát nem. Lucifer a különbséget és a súlyát is. Ő rendezti a történelmi látomást. Csak egy *i* nevetséges eltérése? Azonos és hasonló lényegűség végzetes szakadása? A költészetben az első; a gondolkodásban a második. Így tudják a halálba küldő eretneküldözők és a halálba küldött eretnekek. Azonos paradigmában élnek. És azonos paradigmában élnek a szemlélők is. Belül vannak a vitatkozók paradigmáján. A halálos vita számukra lényeges, tragikus, legfeljebb tragikomikus.

Nos, a „Déry-vita” részesei belül éltek az akkori paradigmán. Érthették. A mai értelmezők kívül élnek az egykori paradigmán. Nem érthetik. De dokumentumokból rekonstruálhatják. És megérthetik. Erre e kísérlet.

Mi is ama bizonyos paradigma? Nagy elbeszélés a teleologikus, határozottan célra irányuló, határozott távlatokat mutató történelemről. A felvilágosodás és Hegel nagy elbeszélésének megerősökolt, filozófiából politikává vulgarizált változata. Amely nem az ésszerűség és szabadság magasabb fokainak bonyolult megközelítéséről szól. Hanem a tökéletes, ellentétektől mentes társadalom tudatos-irányított cselekvéssorral történő gyors megvalósításáról. Hosszú átmenet nélküli, rövid időn belüli megvalósításáról. És ezt szolgáló művészetelméletéről, művészetpolitikáról és természetesen művészetéről is. A tökéletes és ellentétektől mentes társadalom megteremtésére irányuló cselekvés része, „kereke és csavarja” az irodalom. Amely egyértelműen valóságtükrözés volt. De nem a volt és a van tényleges valósága, hanem a lesz és a legyen óhajtott valósága jegyében. A valóságtükrözés típusokat teremt. Nem az átlagos felé szűrkitetten, hanem az ideális felé színesítetten. Észményeket felmutatva. Forradalmi romantikával. Rövidre zárt, közvetlenül megvalósított nevelési-pedagógiai célokkal. Mindezekkel nem a hajdani realista irodalomra, hanem a jelenbéli szovjet irodalomra utalva. Meg a párt mindenütt jelen lévő szerepére. Amely a távlatokat kijelöli, a valóságot formálja, a típusokat alakítja, az eszményeket megmutatja, a nevelést irányítja.

A „Déry-vita”-ban két mozgás találkozik. Déry '45 utáni tevékenysége. Amint közeledik a paradigmához. Elérkezik hozzá. Találkozik vele – és igyekszik vállalni. E vállalás nagyszabásúnak szánt gesztusa a *Felelet*. És a paradigma '45 utáni alakulása. Amint körvonalazza a tételeit. Megfogalmazza őket. Találkozik Déryvel – és határozottan kiiktatja. E kiiktatás nagyszabásúnak rendezett gesztusa a „Felelet-vita”. Déry valóban akarja vállalni. És úgy csinálni, ahogy a paradigma jegyében kell. De nem tudja jól úgy csinálni. Megóvja tőle eredendően jellegzetes írói egyénisége, fokozatosan kialakuló írói látásmódja. Sarkítottan fogalmazva: jobb annál, hogy jól tudja úgy csinálni. Találkoznak tehát. Az igyekvő, de képtelen Déry. A kialakult és könyörtelen paradigma. A találkozás ütközéssé lesz. Az ütközésben a paradigma határozottan kinyilatkoztatja: nem így kell jól csinálni. Az ütközésben a paradigma szándéktalanul bizonyítja: nem is lehet jól csinálni. A leszűkített mozgástérben nem jöhet létre semmiféle szuverén, önmagára alapozott művészi szándék. És ha szándékában megfog, megvalósulásában elvetél. A teljesíteni kívánó Déryt elgázolja a paradigma vonata. Am közben nyilvánvaló lesz: a paradigma vonata tehervonat. Nem lehet utazni rajta. Az ütközés és gázolás tényét kétfelől érdemes megközelíteni. Déry szándékai és művei felől. A paradigma kiépülése és következményei felől. A paradigma fokozatosan keményedik és egyszerűsödik. Korábban Lukács György képviseli. Kevésbé keményen, bonyolultabban, magasabb színvonalon, gyengébb hatalmi pozícióból. Később Révai József képviseli. Sokkal keményebben, egyszerűbben, alacsonyabb színvonalon, erősebb hatalmi pozícióból.

Déry szándékai és művei felől a folyamat meglehetősen világos. A legfőbb mozzanatot az évtizeddel korábban írott, csak '47-ben publikált *Befejezetlen mondat*. Nagy tár-

sadalmi-történelmi tabló. Kétfelől ábrázolva. A fentet, a nagypolgárság világát. A lentet, a munkásság világát. Közvetítéseket keresve, de nemigen találva. Átfogó igényvel. Félig realista, klasszikus realista szemlélettel. Félig avantgárd, klasszikus avantgárd módszerekkel. Sok tekintetben a *Felelet* felé mutatva. Sok tekintetben sehol sem folytatva. Fontos mozzanat két dráma. A *Tükör* és az *Itthon*. Érdekes dramaturgiai kísérletekkel az első. Furcsa ideológiai következtetésekkel a második. Az *Itthonnak* novellaváltozata is van. Hasonló konfliktus, eltérő konzekvencia. A dráma nem jó. Kisiklatja az erőszakolt tendencia. A novella majdnem mesteri. Megemeli az árnyalt pszichológia. Mintha küzdene a most épülő, vállalandó paradigma és a most teljesülő, érett epika. Az *Alvilági játékok* megrendítő, fiktív ostromnapló. Nehezen feledhető karakterekkel és szituációkkal. A pince clair-obscurjében egy kínos korszakváltás történelmi, erkölcsi, lélektani pokoljárásaival. A *Jókedv és buzgalom* pompás novellafüzér. Groteszken féltragikus szituációkkal. Esettségükben megemelt jellemekekkel. Kint és bent feloldhatatlan ellentétével. Ahogy a társadalmi külvilágban készül valami megvalósulónak vélhető új lehetőség. Ahogy a lelki belvilágban megkövül valami feloldhatatlannak látszó régi valóság.

A kritikai fogadtatás általában jó. Néhány vonást – a későbbiek fényében fontos! – mégis észrevesznek. Hogy a munkásmozgalom ábrázoltatik ugyan. De szektás vonásai-ban és szektás szemlélettel. És a munkásmozgalom ábrázolásában a kommunista párt jóformán sehol. Meg minden mozzanat – munkásmozgalom belül, kívül és a kettő között – morális és pszichológiai dilemmaként jelenik meg. Elismerik a helyzetek, emberi viszonylatok és jellemekek művészileg termékeny bonyolultságát. A bátor időfelbontáson és elvont esszébetéteken is átütő széles mesélőkedvet. Mindezek mögött azonban egyértelmű: a paradigma még nincs kész és nem uralkodó. De már készül és uralkodóvá lesz. És Déry egyénisége, tehetsége, nagyságrendje ebbe nem fér bele.

Néhány, az ütközés szempontjából lényeges mozzanatot érdemes összefoglalni. A drámák, az ostromnapló és a novellafüzér nincs beállítva a küszöbön álló világmegváltás távlatába. Am a novellák között egy külön említést érdemel. A *Porban*. Furcsa írás. Kitűnő munka – igaztalan alapokon. Pócspetri szomorú históriája. Nem az üldözöttek, hanem az üldözők, nem a megbántottak, de a megbántók szemszögéből. Rossz ügyet jóvá avatva. Nagy elhithető erővel. Ezzel valamelyest a művészi igazsághoz fűződő illúziókat is megkérdőjelezve. Mintha a készülő paradigmához való igazodni akarás legkínosabb mozzanata lenne. Aztán ott van *A fehér pillangó* vitája. Kis ütközés a nagy ütközés előtt. '51-ben. Az '52-es nagy szcena primitív proológusa. Semmiképpen sem főpróbája. Legfeljebb olvasó próbája vagy előjátéka. Meglehetősen igénytelen elbeszélés. Az eleven-pajkos munkáslány szerelméről. És házasságáról – annak rendje és módja szerint. Mégis vita – talán mesterségesen gerjesztett vita – lesz belőle. Pedig még mozgalmi munkája is bőségesen ábrázoltatik. Csak valahogy mégsem igazi példakép. Nem képviseli a paradigma pofon egyszerű pedagógiáját. És ne feledjük: '51-ben a paradigma már készen van.

Nos, a *Felelet* a készülő paradigmához való igazodás jegyében koncipiáltatik. Még-hozzá a bölcséleti nagy elbeszélés megerőszakolt, filozófiából politikává vulgarizált variációjáról van szó. Nem a nagyobb ésszerűség és szabadság bonyolult, történelmi léptékű megközelítéséről. De a tökéletes társadalom egyszerű, gyors cselekvéssel történő megvalósításáról. Vagyis '48-ról. A „fordulat éve” kezdetéről. Amikor a nagyüzemeket államosítják. Érdemes pontosítani. Teleologikus, a mozgásába bekódolt célokat követő történelemszemlélet ez is. De rövidre zárt, gyalogos teleológia és rövid távú, gyalogos

politika értelmében. Amely ellentétére változtatja az előjeleket, fejtetőre állítja az értékrendeket, igazsággá avatja az igaztalanságokat. Vagy a história valódi igazságaivá avatja a paradigma álgazságait. Miről is van – pontosabban – szó? A négy kötetre tervezett regényfolyam koncepciójáról vagy inkább prekonceptiójáról.

Húsz év társadalmi-történelmi fejlődése. A húszas évtized végétől a negyvenes évtized végéig. A nagy gazdasági válság előtt, a nagy történelmi fordulat után. Belülről: emberi sorsokban és jellemeiben. És kívülről: társadalmi erővonalakban és folyamatokban. Nem megalomán, de monumentális elképzelés. Mint hajdan, majd' két évtizede a *Befejezetlen mondat*. Csakhogy az belülről jött, a művész történelmi víziójából. Ez kívülről jött, a paradigma politikai sugallatából. Vagy abból is jött. A külsőt belsővé téve. A politikát históriává, a sugallatot vízióvá nemesítve. Ebből fakadtak a gondok. Hogy a mélypontot vagy az ahhoz vezető utat a csúcspontnak vagy az ahhoz vezető útnak nézte és kívánta megjeleníteni. Hogy a diktatúra kezdetét vagy a hozzá vezető utat a harmónia kezdetének vagy a hozzá vezető útnak nézte és kívánta megjeleníteni. Erre, a csúcspontnak nézett mélypontra, harmónia-kezdetnek nézett diktatúra-kezdetre akarta a hőseit elvezetni. Hogy ott sorsuk beteljesedjen. Rosszsorsból jórsorsba forduljon. Jellemük kiteljesedjen. Részleges, egyéni jellemből, teljes, közösségi jellemmé alakuljon.

Az eltévesztett koncepción belül nagyszabásúnak tervezett kompozíció és kiemelkedő művészeti minőség. Csak röviden és a példák szintjén.

Tehát nagyszabásúnak tervezett kompozíció igaztalan perspektívában. Itt is fenn és lenn. Nagypolgárság és magas értelmiség. Munkásság és elesett munkanélküliség. Fényűző földszint és nyomorúságos alagsor a kistarcsai „kastélyban”. Fenn excentrikusan zseniális tudós. Lenn lassan öntudatosodó munkásgyerek. Fizikailag kéznyújtásnyi közelség. Szociálisan fényévnyi távolság. Ennek kell – négy kötetben át – megváltoznia. A kéznyújtásnyi közelségből társadalmi találkozás, legalábbis a találkozás lehetőségévé alakulnia. Az fényévnyi távolságból emberi közeledéssé, legalábbis a közeledés lehetőségévé alakulnia. Az elkészült két kötetben a mozgás sejthető. Korábbi és későbbi nyilatkozatokból a szándék kikövetkeztethető. Csakhogy a második kötet után jön a robbanást hozó ütközés. És a megerőszkolt regényciklus torz marad. Így, félbemaradottan a kompozíció nemigen értelmezhető. A paradigma jegyében született egykorú kinyilatkoztatások méltatlanok. A két pólus nagyon messze van egymástól. A szerkezeti ívek még nem is közelednek. A fenn lakó Farkas Zénó, a tudós és a lenn lakó Köpe Bálint, a munkásgyerek alig találkoznak. Periférikus találkozásuk nem a jövőbeli közeledést, inkább a jelenbeli távolságot érzékeltetik. Fontosnak tűnő apró mozzanatok mutatják: a közepén vagy még a közepén sem vagyunk valaminek. Miért Brányik a megalázottan ijedt kistisztviselő és az öntudatosan kommunista munkás. Mi lesz ebből? Nem tudni. Félúton vagyunk. Miért – hangsúlyozottan – negyvenegy éves a szomorúan koravén titkárnő, a nélkülözésektől meggyötört proletáranya, a pompásan élet-erős majdnem félvilági fél-úriasszony? Ezt sem tudni. Itt is félúton vagyunk. Déry igencsak tudatos elbeszélő. Valamit pontosan megtervezett. De nem fejezhette be.

Tehát kiemelkedő művészeti minőség félbemaradt kompozícióban. Főként az alakok megjelenítésében. Az emberi kapcsolatok érzékeltetésében. Vizuális megjelenítésében, szenzuális érzékeltetésében. Csak néhány példa.

A vizuális megjelenítés néhány jellegzetes vonás többszörösen megismételt kiemelése. Ahogy nagy realista mesterek mindig is csinálták. Maga is korábban, a *Befejezetlen mondatban*. És a legjobb novelláiban is. Farkas Zénó mély ránc kettéosztotta dupla

homloka. Domború hasa előtt malmozó hüvelykujjai. Húgának elhízott arcában mélyen ülő, ragyogó szeme. Vastag ujjai között füstölgő szivarja. Józsi bácsi bibircsókos orrának letörülhetetlenül gúnyos fintora. Mondatainak visszafogott, ironikus-önironikus felhangja. Nagy Júlia sápadt arca fölött kékesfekete hajkoszorú. Törekeny alakjából előtörő mély hang. Eszter libagógással teli falusi utcát idéző fejmozdulata. Dél-somogyi tájszólásának kihívóan vidám érzékisége. És a példák még sorolhatók.

A szenzuális érzékeltetés mozdulatok, gesztusok, testfelületek, testhőfokok néma jelbeszéde. Köpe Bálint és Ocsenás Feri menekülése a tömegtüntetésen. Mögöttük a rendőr – villogó kardlappal. Ocsenás Feri már a kerítés tetején. Köpe Bálint még a kerítés tövében. A fenn ülő az utolsó pillanatban húzná-húzza maga után a lenn maradtat. Összefonódó, egymást szorító kezek. Am egyszerre – talán csak tizedmásodpercre – meglazul a felső kéz szorítása. Bálint elengedi, visszaesik, elfogják. Egyetlen mozdulatban két jellem villanása. Két sors előrejelzése. Egy kapcsolat elemzése. Az összefagyott Bálint anyja ágyában. Aki testmelegével szinte újrászüli gyermekét. Zénó hátat fordítva szakít Júliával. Nem bírja a rászegeződő, súlyos tekintetet. És a példák még sorolhatók.

Egyébként is a figurák, az emberi arcok a legjobbak. Igaz, éppen ezért ezt, az emberábrázolást éri az egyik leghevesebb támadás. Főként Farkas Zénót, Nagy Júliát és Esztert. Farkas Zénó, a tudós kémikus a kompozíció legpompásabb alakja. Ahogy extrém, olykor egymással ellentétesen extrém vonásokból kézzelfogható elevenséggel, tapinthatóan összeáll. Lusta és zseniális. Tohonya és érzéki. Érzékeny és durva. Szánakozó és kegyetlen. Logikus és szeszélyes. Indulatos és ellágyuló. És főképpen ami a legnehezebb. Hogy közvetetten érzékeltetni tudja, ami közvetlenül ábrázolhatatlan. Már-mint irodalmi eszközökkel ábrázolhatatlan. Hogy a kémiában tényleg zseniális. Majdnem ilyen remeklés Júlia és Eszter is. Az első gyöngéd és erőszakos. Törekeny és makacs. Érzéki és aszketikus. Majdnem tragikus, amint „osztályidegenbe” szerelmesen, rossz lelkiismerettel végzi szürke pártmunkáját. Majdnem komikus, amint hősiessé párosszal, nevelő küldetéssel éli színes szerelmét. A második gyenge és szívós. Szerelmes és léha. Érzelmes és számító. Csupa sodró életvidámság. Csupa eleven romlottság. Életvidámságának sodrása szinte lefegyverez. Romlottságának elevensége szinte vonz. Ezen túl van az ábrázolásban valami egyenetlenség. Az író a fenn világában, Grüner báró szalonjában, Farkas Zénó családjában otthon van. Otthon van, de nem szereti. Ezért karikírozza. Az író a lenn világát, a tizenháromház légkörét, a tömegtüntetés lélektanát tanulja. Tanulja és szeretni is akarja. Ezért patetizálja. De a torzóban ez is kibontatlan-kifejtetlen marad.

Nos, eddig a folyamat. Déry szándékai és művei felől. Ezután a folyamat a paradigma kiépülése és következményei felől.

Bicikli és tehervonat

„Amikor a politikában és a gazdaságban legyőztük népünk nyílt ellenségeit, egyre inkább előtérbe nyomult dolgozóink helytállásra, bátorságra, áldozatvállalásra való nevelése, és észrevettük, hogy ebben a munkában túl kevésbé segít az új magyar irodalom. Rájöttünk: magában az irodalomban van a hiba... Az irodalom is egyik módszere népünk nevelésének... ha az irodalom nem tud élni a maga sajátos nevelési módszereivel, akkor nem tölti be hivatását” (Révai József).

„...egy vagy két nagy jelenettel érzékeltetni tudtam volna a pártban rejlő nagy erkölcsi, embernevelő és forradalmi erőt... e tekintetben teljesen egyetértek Révai elvtársal... egyetértek vele abban, hogy az író egyik legfontosabb feladata kielégíteni a népnek, az olvasónak a hősök utáni vágyát. Ezt soha nem is tagadtam, ha nem is tartom egyformán érvényesnek minden műfajra (például novella, szatíra stb.). De hogy Bálintot hősnek tartom s annak is kívánom megírni, azt regényemben nemcsak egyes jelenetek, hanem maga az egész regény tanúsítja”. (Déry Tibor)

A paradigma kiépülése és következményei felől a folyamat ugyancsak meglehetősen világos. Egyes etapjai, lépcsőfokai is jól megkülönböztethetők. Révai lehengerlő fellépései, nagy jelenetei. Egymás után – legalább öt.

Az első a „Lukács-vita”. ’50. Nem ő indítja, de ő zárja. Nincs hosszú átmenet kapitalizmus és szocializmus között. Népi demokrácia van. Vagyis már proletárdiktatúra. Az irodalomban nem a hajdani nagyrealizmus az eszmény. Hanem a mai és majdani szocialista realizmus. Nem a tegnapi polgári irodalom, de a mai szovjet irodalom. Becsukja Lukács egykori elméleti kiskapuit is. Nincs egyenlőtlen fejlődés. Amelyben a fejlettebb társadalomhoz nem kötődne automatikusan fejlettebb kultúra. A legfejlettebb szovjet társadalomban a legfejlettebb szovjet kultúra. Nincs realizmus diadala. Amelyben az író konzervatív nézeteit legyőzhetné realista művészi látásmódja. Pártosság kívántatik, a társadalom tudatos elemzése és megjelenítése.

A második az MDP második kongresszusa. ’51. Harc az irodalmi sematizmus ellen. A sematikus irodalomban kevés a realizmus. Nem jelenlegi, valódi ellentéteiben ábrázolja a világot. De kevés a romantika is. Nem jövőt építő hősiességében ábrázolja a világot. Vagyis a sematizmus egyik ellenszere a jelenbeli valóság. Másik a jövőre irányuló hősiesség. Mintha a két ellenszer kioltaná egymást. Több realizmust, azaz több súlyos valóságot. Több romantikát, azaz több illanó valótlanságot. Déry arisztokratizmus a külön is megemlíttetik. Ami párton belüli útítárrá teszi.

A harmadik az írókongresszus. ’51. Itt fogalmaztatik meg egyértelműen a pedagógiai-esztétikai(?) cél. A helytállásra, bátorságra, áldozatvállalásra való nevelés. Amiben az irodalom keveset segít. Márpedig ha nem nevel, vagy nem erre nevel, nem tölti be hivatását. Ezért kell több romantika. Nyilván forradalmi romantika. Álmodni a jövőről. De vigyázzunk: álmodni a realitás talaján. Ebből születhet a hős mint eszmény. A hős tipikus. De nem átlagos, mert mindig egyénített. De nem is különc, mert akkor túlzottan egyénített. Így lehet az író a nép, az állam és a párt szócsöve. „Ez legyen és ne a múgond a fő gondod”.

A negyedik a színház- és filmművészek kongresszusa. ’51. A jelen a dráma újjászületésének, legreprezentatívabb műfajjá válásának kora. Mert a jelen a nagy társadalmi-emberi összeütközések évada. Középpontban az új és régi kiélesedő harcával. De tragédia, tragikus bukás és tragikus hős nem lehetséges. Mert az új képviselői nem bukhatnak el. Tehát nincs tragikus bukásuk, nem lehetnek tragikus hősök. Mert a régi képviselői bukásukban is gyűlöletesek. Tehát bukásuk nem tragikus, nem lehetnek tragikus hősök. És felbukkan még valami. Ami végletében jellemző. Nem tragikus, inkább tragikomikus. Hogy tervezni kell. Nemcsak a színházak műsorát, hanem a bemutató drámák tematikáját is. Nemcsak a filmgyártás programját, hanem a gyártandó filmek tematikáját is.

Az ötödik az építészet-”vita”. ’51. A modern építészet a célpont. És Major Máté, a modern építészet reprezentánsa és teoretikusa. Nagyon egyszerű konzekvenciák. Nincs modern építészet. Se Bauhaus, se Le Corbusier. Se MÉMOSZ-székház, se csepeli

szakmunkásképző. Hagyományos klasszicizmus van és szovjet neoklasszika. Az egészben egy furcsa-erőszakos, elméleti-álméleti csavar. Fel kell támasztani az építészet nemzeti hagyományait. És a legnemzetközibb európai klasszika a legnemzetibb építészeti hagyomány. Sok mindent elárul a paradigma teoretikus vértetééből. De ez igazán messzire vezetne.

Ezzel kész is a paradigma „bölcselete”, „művészetelmélete”, művészetpolitikája. Érdemes összefoglalni. Nincs: tartós átmenet, nagyrealista eszmény, egyenlőtlen fejlődés, realizmus diadala, művészeti autonómia, tragikus bukás, modern építészet. És a sor folytatható. Van: megvalósult proletárdiktatúra, tudatos pártosság, szovjet példakép, szocialista realizmus, forradalmi romantika, nevelő irodalom, klasszicista építészet. Mindebben három vonás is megfigyelhető. Először: teljessé zárul a paradigma gyűrűje. Majd' minden művészet ügyében ítélet hirdettetik. Másodsor: nagy formátumú figurák detronizáltak. Akik a kijelölt méretekbe nem férnek be. Például Lukács György és Major Máté. Harmadsor: Révai Zsdánovot követi. Beszédét a szovjet írókongresszuson. Hírhedett ítéleteit a filozófia, a zene, az irodalmi folyóiratok ügyében. Minősítéseiben Lenin vitamódszerei, mondatrendjében Sztálin kinyilatkoztatásai kísértének. De ez már egy Révai-tanulmány témája lehetne.

Világossá válik: a kijelölt méretekbe Déry sem fér be. Lukács György és Major Máté után ő lesz a harmadik. Mármint detronizált, nagy formátumú figura. Biciklijé utközik a paradigma tehervonatával. Megpróbál egy darabig mellette karikázni. Végül mégiscsak eléje kerül. El is gázolják. Biciklijén csak írói egyéniség van és kiérlelt művészet. A tehervonaton elméleti diktátum van és politikai hatalom.

A *Felelet* első kötete '50-ben-, a második kötete '52-ben jelenik meg. Erre sújt le Révai. De visszatekint az első kötetre, sőt a *Befejezetlen mondatra* is. Teszi a kiépült paradigma jegyében. '51 volt Révai nagy éve. A paradigma kidolgozása. Most, '52 nyár végén-őszén felteheti művére a koronát. Vitaindító kritikája, vitazáró filippikája igazi boszorkányüldözés. Ezzel művét befejezi vagy inkább lekerekíti. Déry regénye megfelelő alkalom, megfelelő célpont, megfelelő áldozat. A harmadik – Lukács és Major után. Hittételeit még egyszer összegyűjtheti és alkalmazhatja. Meg talán mozgathatják személyes indítékok is. Déry kiütözően egyéni lényé, átlagtól eltérő volta eredendően irritálhatta. Nem ellenséget vagy közönyöset sejtett. Hanem sokkal rosszabbat: eretneket. Meg indulat lappanghatott benne a Rajk-intermezzo miatt is. Hogy Déry ugyan megírta a kért cikket. De nyilvánvalóan, feltehetően szándékosan is, használhatatlanul.

Viták voltak korábban is Déry körül. A *Tükör* ügyében dicsérően – legfeljebb valamelyest zsurnalisztikusan. Az *Itthon* ügyében magasztalóan – legfeljebb valamelyest komikusan. Aztán pedig a *Fehér pillangó*. Levelek a szerkesztőségben. Meg utána kerekasztal-beszélgetés is. Majdnem mindegy, hogy gerjesztették vagy meg is rendelték. Fontosabb a hangvétel. Derék gimnáziumi önképzőkör. Benne mintha a kongreganisták lennének többségben. Változik – a nagy szcénákban – Révai hangvétele is. Csak példaként. Az írószövetség kongresszusán osztályfőnöki óra. Benne az osztályfőnök kioktató ugyan, de még türelmes és jóindulatú. A „Déry-vita” is osztályfőnöki óra. Ám benne az osztályfőnök ledorongáló, és már türelmetlen és rosszindulatú. Mindez az irodalompolitikai problémán túl lélektani dilemma is. De az utóbbi az előbbi mellett alárendelt szempont.

A vitaindító kritikában és vitazáró filippikában három tétel. Javíthatatlanul hibás pártábrázolás. Végzetesen elrontott emberformálás. Elviselhetetlen polgári moralizálás. A három hiba – persze – kölcsönhatásban van – és fel is erősíti egymást.

Tehát javíthatatlanul hibás pártábrázolás. Mert Köpe Bálint alig találkozik vele. Csak '45 után lép be. Lehetetlen. Egy kiváló munkáshősnek korábban kell találkoznia a párttal. Ha nem találkozik, két eset lehetséges. Vagy nem kiváló munkáshős. Vagy hibás a pártábrázolás. Az utóbbiról van szó. Köpe Bálint kiváló munkáshős. Fejlődése normális logikája a párthoz vinné. De Déry keresztelzi, nem engedi érvényesülni hőse fejlődésének normális logikáját. Visszafogja hőseit, azzal, hogy nem találkozik. Sőt: megrágalmazza hőseit azzal, hogy nem találkozik. Nyilvánvaló: nem a reális volt vagy van kéretik számon. Hanem az ideális lesz vagy legyen. Nem a valóságos realizmus, de a forradalmi romantika. Amely – tudjuk – csírájában is meglátja a jövőt. A szürke mában a fényes holnapot. A párt nem lehet a periférián. Nem lehet, hogy szűklátókörű, szektás módon viselkedik; nem lehet, hogy az áruló Ocsenástól vezetetik – ama bizonyos, szociáldemokrata teadélutánon. Ahol – éppen ezért – nem vonzza, hanem taszítja Köpe Bálintot. Furcsa szempont '52-ben. Nemcsak előre néző, de vissza is forduló forradalmi romantika. Az egykori illegális párt glorifikálása? Amikor egykori reprezentánsait vagy kivégezték (mint Rajkot), vagy bebörtönözték (mint Kádárt).

Tehát végzetesen elrontott emberformálás. Főként Farkas Zénóról van szó. De Nagy Júliáról, kettőjük viszonyáról és Eszterről is. Mert a professzorban túl sok az érték, hogy a polgári rothadás hordozója lehessen. És túl sok az értéktelenség, hogy polgári-értelmiségi útitárs lehessen. Nemcsak túl sok az értéktelenség. De züllött is. Itt áll meg a paradigmán kívül, bűvköre előtt vagy után gondolkodó normális értelem. Mitől züllött? Attól, hogy rossz társadalmi közérzetből fakadó indulataiban olykor iszik? Attól, hogy negyven valahány éves nőtlen emberként szeretője van? Itt tűnik leginkább úgy, hogy a kritika szerzője, a filippika szónoka mit sem ért Déry legjobb figurája megjelenítésének írói bravúrából. A rendkívülivel nem tud mit kezdeni. Nem fér a paradigma sémáiba. Sem a típusba, sem a perspektívába, sem a realizmusba, sem a romantikába. A típus a fő gond. Mert ha kevés benne az egyéni, akkor átlagos. Ez pedig nem jó. Ha túl sok benne az egyéni, akkor külön. És ez sem jó. A tudós nyilván az utóbbi. Tehát nem fér bele. Ahogy Nagy Júlia szerelme sem. A kommunista diáklány nem lehet példakép. Mert beleszeret zseniális tanárába? E tapasztalati-lélektani képtelenségtől még a kritikus-szónok is visszariad. Azért, mert nem hősi pártmunkájában, hanem esendő szerelmében ábrázoltatik. Tehát nem fér bele Farkas Zénó, Nagy Júlia és kettőjük szerelme sem. És itt van még Eszter. A tudós régi szeretője. Aki egyszerűen – minden esztétikai árnyalás és pszichológiai finomkodás mellőzésével – ringyónak nyilvánítatik. Mert nagyon alulról jött, élvezi az életet, szereti a szerelmet? Romlott? Lehet. De oly egészségesen, életvidáman, őszintén, játékosan romlott, ahogy a maga paradox voltában csak a legnagyobbak szoktak ilyet teremteni. Ám a paradigmának nincs érzéke az életvidámsághoz, játékossághoz, paradoxióhoz. Marad tehát komplikátlanul ringyónak. Ahogy a kisstílusú mérnök és a megalázott kispolgárlány szerelme – Örkény nem túlságosan sikerült, mégis botránykővé vált korabeli novel-lájában, a *Lila tintában* – is egyszerűen prostitúció. Miért? De ne firtassuk a paradigma szimpla-primitív titkait.

Tehát elviselhetetlen polgári moralizálás. Mert Köpe Bálint mereng: minden polgár romlott, minden proletár hibátlan, minden lázadás igazságos? Ez pedig gyengíti osztályösztönét. Visszafogja osztálytudata alakulását. Így moralizáltak már a *Befejezetlen mondat* hősei is. A szerző saját dilemmáit vetíti hőse lelkébe. Azaz burzsoá dilemmákkal gyengíti hőse proletárösztönét. Ez pedig az ellenség megsajnáltatásának kísértése.

Ám ez lehetetlen. Az osztályellenség csak gonosz lehet. Keményebb, elszántabb, gondtalanabb hősök nevelése a feladat.

Nos, megismétlem. Déry művét a paradigmán belül, legalábbis az igazodás szándékával koncipiálta. Mégis – valóban realista szemlélettel, bonyolultabban kidolgozott szerkezettel, pompásan egyéni emberábrázolással – létrehozott valami a paradigma „kánonától” eltérően érdekeset. Ezt kellett megsemmisíteni. Megsemmisíteni vagy radikálisan másfelé orientálni. Az osztályfőnöktől gyakran idézett példaképek, Grosszman és az ő Kolcsuginja, Osztrovszkij és az ő Korcsaginja felé. Vagyis az ifjúsági irodalom irányába tendáló szovjet forradalmi regények felé. Amelyek szerelmi szálaikban akár leányregényként is értelmezhetők.

A paradigma, osztályfőnök, kritika, filippika, „vita” mindennel – igazodási szándékkal, realista szemlélettel, bonyolult szerkezettel, pompás emberábrázolással – együtt elgázolja Déry regényét. Az összefoglalásnak becézett filippika még súlyosbítja is a kritika tételeit. Ezzel minden esetleges átírási szándékot is lehetlenné tesz. Déry nagy jeleneteket ajánl fel. Amelyek világossá tennék a párt szerepét. Az osztályfőnök ezt is elutasítja. Rossz koncepción nagy jelenetek sem segítenek. Ezzel lett vége. De érdeemes leszögezni. Nemcsak a „Déry-vitának” lett vége. Hanem a paradigmának is. A végpontra érkezett. Folytathatatlansága és alkalmazhatatlansága tökéletesen bizonyosodott.

Már a vitán is érezhető volt ebből valami. Ami a folytathatatlanság és alkalmazhatatlanság felé mutatott. Benjámín László, Eörsi István és Zelk Zoltán ellentmondott. Az első a sematizmus ellen szólt. Bálint alakját most is jónak tartotta. A második az esztétikai értékeket védte. A tipizálás többféle változatát is felvetette. A harmadik az irodalom lehetőségeiről beszélt. Hogy Déry körül a legjobbak csoportosultak. Nemigen lett foganatja. A zárzófilippikában ismét kíméletlenül megbíráltatott Örkény. Sőt, Hajnal Anna, Zelk Zoltán, Benjámín László, Reményi Béla is. A legutóbbi már a politikai feljelentés hangnemében. Egyedül Kónya Lajos kapott furcsa dicséretet. A többi szempont messzire vezetne. Ezért ezúttal mellőzendő.

Hogy folytathatatlan és alkalmazhatatlan lett a paradigma? Valóban azzá lett. Csúpan összefoglalok néhány kritikai mozzanatot. Ha a mű gondtalanul derűs, sekélyes hurraoptimizmust sugároz. Ha gondokkal telített, dekadens halálhangulatot. Ha alakjai nem egyénítettek, az átlag felé torzítja a típust. Ha egyénítettek, a különység felé. Ha nagyon egyszerűek, élvezhetetlen papírfigurák. Ha bonyolultabban gondolkodnak, elviselhetetlenül moralizálnak. Ha felhőtlen jövőt látnak, nem mennek elég mélyre. Ha borús jelent éreznek, még vereségre is számítanak. Nem folytatom. Pedig lehetne.

Úgy tűnik, ezután büntetlenül megszólalni sem lehet. Csak a halálos vagy legalábbis a bocsánatos bűn terhével. A paradigma kiépítette magát. És lehetlenné tette magát. A kiépítés elemzése eszmetörténeti, irodalomtörténeti, politikatörténeti kérdés. A lehetlenség elemzése személyiséglélektani, pszichoanalitikai, pszichopatológiai kérdés is lehet. De ez utóbbi biztosan nem e dolgozat kompetenciája.

A „Déry-vita” ’52 őszén esik meg. ’53 nyaratól új periódus.

Az eddigit Révai – tartalmában és vitamódszerében is – egyértelműen összefoglalja:

„A szocialista realizmus kapcsán állítottam, hogy az az író, az a mű, amely nem teremt hősöket, pozitív figurákat, nem nevelő irodalom. Ezt kétségbe vonni nem lehet és nem szabad. Nem fogjuk megengedni, hogy ebben a kérdésben visszarántsanak bennünket attól, amit már egyszer tisztáztunk és elértünk. Nem fogjuk engedni, hogy bárki kérdésessé tegye azt, vajon szükség van-e a mi új irodalmunkban pozitív hősré.”

Déry rezignált bölcsességgel válaszol – jóval később. A színvonalra és az összefüggésekre is:

„Rossz ügyet ritkán védtek meg elmésbben, nagyobb körültekintéssel és több meggyőző erővel, mint Révai a maga irodalompolitikáját. Elismerő fejbólintással lapozgatom a vita jegyzőkönyvét, ugyancsak kék a borítója, mint volt az előbb a Rajk-pör jegyzőkönyvéé is, még csak nem is halványabb, a tárgy jelentéktelenségének megfelelően.”

OLTYÁN BÉLA

A zsarnokság „szabadsága”

A G. A. ÚR X.-BEN MODELLÉRTÉKE

Talán az áttételes ábrázolásmód: a groteszk, jelképes, mitizáló elemek, az ironia és paradoxon számtalan árnyalatának villódzása okozza, hogy Déry: G. A. úr X.-ben c. regénye, egymásnak gyakran ellentmondó értelmezéseket szült. Vagy még inkább: a mű tényleges sokszólamúsága? S az egyes írások más-más vonást kiemelő hangsúlya, ugyanazon egység újabb és újabb dimenzióiról ad érvényes hírt?¹

Déry maga Előszavában így ír a mű parabolisztikus lényegéről:

„Rend szabadság nélkül? Előbb utóbb fellobban. Szabadság rend nélkül?”

A pokolnak erre a bugyára igyekszik figyelmeztetni regényem jalkiáltásként... Azt írtam meg, hogy a tőkés rend szabadságesszméje mint tekeri ki a saját nyakát... A kísérlet szabadabb játéka kedvéért kihagytam belőle a történelem valóságos ellenállását: a szocializmust, hogy annál meggyőzőbben ábrázolhassam a rémületemet.”

Feltűnő, hogy míg a „szocializmus kihagyásának” írói közlését a kritika felülbíráltta, s a mű motívumaiból kimutatta, hogy a szocializmusnak csak eredményei s lehetőségei rekedtek kívül, tévedéseinek hangulati utórezgése nem, a „szabadság rend nélkül” formulát az ábrázolásban realizálódni látja. Ugyanakkor: az értékelések egyöntetűen a szorongató karkai légkör jelenlétét is érzékelik. S az ellentétek, a mű körüli vitában, e két alapvonatkozás kapcsán mintha elcsitulnának, végső fokon – a minősítés megoldottságának illúzióját keltve.

Pedig nyilvánvaló: a „szabadság rend” nélkül képlet esetleges kirajzolódása, s az áttörhetetlen zártságú, egyént béklyózó karkai atmoszféra együttes érvényesülése, a kettő összefüggése, korántsem tisztázott körülmény. Elvileg ugyanis nem feltételezik, inkább tagadják egymást. Ebből következően: a G. A. úr X.-ben vagy a karkai teljesítményhez nem hasonlítható, vagy ha igen: fő tendenciájában nem lehet a „szabadság anarchiájának” modellje, s új értelmezés igénye merül fel.

Mely ábrázolt tények tagadják a korlátlan szabadság létét X. városban? Kétségtelen: X. teherhordó lakói kötetlenül kóborolhatnak a város utcáin, csapongó beszélgetéseket folytathatnak, váltogathatják szerelmi partnereiket, de nem kerülhetnek szembe X.